

Б.Р. Шериязданов *¹

¹ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, саясаттану ғылымдарының кандидаты, Астана қ., Қазақстан.
e-mail: b.sher54@mail.ru <https://orcid.org/0009-0006-4168-8333>

САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫН ХАЛЫҚ ЖАДЫНДА ҚАЛДЫРУ МӘСЕЛЕСІ (СОЛТҮСТІК, ОРТАЛЫҚ Өңірлердегі материалдар негізінде)

Аңдатпа

Мақалада еліміздің басым өңірлеріде саяси құрғын-сүргін құрбандары болған тұлғаларға жеткілікті дәрижеде көңіл бөлінбей отырғаны туралы баяндалады. Осыған орай, егеменді елімізде, халқымыздың біргеілігін күшейту үшін Қазақстан тәуелсіздігі үшін құрбан болған азаматтардың ерліктеріне тарихи баға беру қазіргі ұрпақтың маңызды міндеті екені көрсетілген.

Тәуелсіздік жылдарында да біз қаһармандарымыздың отансүйгіштігі мен батылдығын бағалайтын, олардың ерліктерін ұлттық қазына және мемлекеттік құндылық деп танитын және өз халқымыз бен Отанымызға қызмет етудің үлгісі ретінде көрсететін арнайы мемлекеттік бағдарламаның қабылданбағаны туралы айтылады.

Мақалада саяси қуғын-сүргін құрбандарын халық жадында сақтау мақсатында мемориалдық кешен-дер құру, ғылыми-зерттеу жобаларын іске асыру, саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау процесінде мемлекеттік органдарға көмек көрсетумәселелері қарастырылады. Сондай-ақ қуғын-сүргінге ұшыраған-дардың есімдері жазылған дерекқорлар мен деректер банктерін құру, енгізу; 1990 жылдардың бастап қазіргі уақытқа дейін жадты сақтау саласында жүргізіп келе жатқан жұмыстардың кейбір түрлері; еліміздің тоталитарлық жүйе құрбандарынесте сақтау мәселесі де зерделенеді. Бұл мәселелер жаңа буынның тарихи жадын сақтаудағы басты мәселелердің бірі.

Мақалада мемориалдық кешендерді, ескерткіштерді салудың кейбір аспектілері талқыланады, қазіргі кездегі тарихи жадыны есте сақтау жағдайларын білдіретін екі өріс жағдайында идеологиялық курс пен жергілікті жад тәжірибесі көрсетіледі.

Кілт сөздер: мемориалды кешендер, ескерткіштер, тарихи жады; қуғын-сүргін; саяси қуғын-сүргін құрбандары; еске алу.

Мақала OR11465470-OT-21 «XX ғ. 20-50 жж. Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін және ақтау процестері: бірыңғай деректер базасын құру» жобасын іске асыру шеңберінде Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қаржылық қолдауымен дайындалған.

Шериязданов Б.Р.*¹

¹Ведущий научный сотрудник Института истории государства МНВО РК, к. полит.н., г. Астана, Казахстан. e-mail: b.sher54@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-4168-8333>

ПРОБЛЕМА УВЕКОВЕЧЕНИЯ ПАМЯТИ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ (ПО МАТЕРИАЛАМ СЕВЕРНЫХ И ЦЕНТРАЛЬНЫХ РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА)

Аннотация

В статье подчеркивается, что в отдельных регионах страны жертвам политических преследований не уделяется должного внимания. В связи с этим в целях укрепления единства нашего народа, суверенитета страны важной задачей нынешнего поколения является дать историческую оценку героизму граждан, пожертвовавших собой в годы массовых политических репрессии. В статье обсуждается, что даже за годы независимости в стране не была принята специальная государственная программа, по увековечению памяти жертв репрессии, не дана оценка их патриотизму и мужеству, непоказана их пример служения народу и Родине.

В статье рассматриваются основные направления деятельности по увековечению памяти жертв политических репрессий. Это – оказание помощи государственным органам в процессе создания

мемориальных комплексов, реализации научно-исследовательских проектов. Также подчеркивается, что создание и внедрение баз данных и банков данных с именами репрессированных-это один из важных вопросов сохранения исторической памяти нового поколения, вопрос сохранения памяти и о некоторых видах работ проводимых с 1990-х годов по настоящее время в стране. В статье обсуждаются некоторые аспекты возведения мемориальных комплексов, памятников, демонстрируется идеологический дискурс и опыт локальной памяти в условиях двух полей, представляющих условия для запоминания современной исторической памяти.

Ключевые слова: мемориальные комплексы, памятники, историческая память; репрессии; тоталитарная система, жертв политических репрессий, память.

Статья подготовлена при поддержке Министерства образования и науки Республики Казахстан в рамках реализации программы «Массовые политические репрессии в Казахстане в 20-50-х гг. XX в. и процессы реабилитации: создание единой базы данных».

*Sheriyazdanov B.R.*¹*

*¹Leading research associate of the Institute of State History Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, candidate of political sciences, Astana, Republic of Kazakhstan.
E-mail: b.sher54@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-4168-8333>*

THE PROBLEM OF PERPETUATING THE MEMORY OF VICTIMS POLITICAL REPRESSION (BASED ON THE MATERIALS OF THE NORTHERN AND CENTRAL REGIONS OF KAZAKHSTAN)

Abstract

The article discusses the main areas of activity in the memory of victims of political repression. They are the creation of memorial complexes, the implementation of research projects, assistance to state bodies in the process of rehabilitating victims of political repression. It is also noted that the creation and implementation of databases and data banks with the names of repressed persons is one of the main problems in preserving the historical memory of the new generation of some types of work carried out in the field of memory storage from the 1990s to the present, and the issue of preserving the memory of the victims of the totalitarian system of our country. The article discusses some aspects of the construction of memorial complexes, monuments, shows the experience of ideological discourse and local memory in the context of two fields that represent the conditions for memorizing historical memory at the present time.

Keywords: memorial complexes, monuments, historical memory; repression; victims of political repression, totalitarian system, memory.

The article was prepared with the support of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan within the framework of the program «Processes of Mass Political Repression and Rehabilitation in Kazakhstan in the Twentieth Century. 20-50s: creation of a unified database».

Кіріспе. XX ғасырдағы Қазақстан тарихы бірнеше кезеңдерге созылған қайғылы оқиғаларға толы болды. Республика үлкен концлагерьге айналды: Карлаг, Жезқазғанлаг, Степлаг, Озерлаг, Ақтөблаг, Песчанлаг... Онда бүкіл "кінәлі" халықтар, үлкен империяның әр түкпірінен келген қалаусыз адамдар жіберілді. Саяси қуғын-сүргін 30 жылдан астам уақытқа созылды. Сол сұрапыл, қайғылы жылдар қасіре-тін бүгінгі таңда саяси қуғын-сүргін құрбандарына елдің аймақтарында орнатылған кейбір мемориалдар мен ескеркіштер, такталар мен стеллалареске салады.

Тарихи жады ел азаматтарының Отанына деген құндылық қатынасын қалыптастырады. Бұл әсіресе демократия мен азаматтық қоғамның дамуы жағдайында маңызды. Тарихи жақты сақтау ісіндегі мемлекет және қоғамдық ұйымдардың рөлі де өзекті. Өйткені қоғамдық ұйымдар мемлекет пен азаматтар арасын байланыстырады. Мемлекет өз кезегінде өз азаматтарының тарихи жадын қалыптастыруға және сақтауға мүдделі болуы керек. Өйткені ол ұлттық сананың ажырамас бөлігі болып табылады. 1930-1950 жж. жаппай саяси қуғын-сүргін халқымызға зор қасірет әкелді. Қолдан жасалған ашаршылық, жаппай саяси қуғын-сүргін, ЕТЛ де Жазықсыз қамалған адамдар, жүздеген мың адамның құрбан болуына әкелді. Жазықсыз атылған адамдардың жатқан жерлері бүгінгі күні толық белгілі болды ма? Осыған орай Қазақстан Республикасы Президенті К.К. Тоқаевтың 2020 жылдың 24 қарашасындағы №456 Жарлығы-мен саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық заңды және саяси тұрғыдан ақтау

мақсатында Мемлекеттік комиссия құрылып, Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының іс жүзінде ақталмаған категория-ларын ақтау жұмыстары қарқынды жүргізілуде.

Тоталитарлық диктатура жасаған қылмыстар туралы шындықтар және жазалау мәселесі посткеңестік кеңестікті, оның ішінде Қазақстанды да мазалайды. Себебі, қазіргі тұрақсыз геосаяси жағдайда, көрші РФ сталинизмнің жағымсыз тарихи тәжірибесінің кейбір қырларынақтап, тіпті ішінара қайталануда деп те айтуға болады.

Қуғын-сүргін жылдары, оның салдары халықтың санасында жазылмас із қалдырады. Біздің тарихи жадымыздың маңызды бөлігі ретінде Кеңес дәуіріндегі қуғын-сүргін халықтың жадында сақталуы керек. Саяси қуғын-сүргін туралы тарихи жады еске алу ескерткіштерінде, ескерткіштерде, ескерткіш тақталар-да және т.б. көрініс табуы тиіс. Тоталитарлық жүйені қайтарғысы келетіндер үшін бұл үлкен ескерту болар еді. Ескерткіштер мен ескерткіш белгілер қуғын-сүргін құрбандарын ақтаудың бір түрі болып есептеледі. Жаппай жерлеу орындарында, ату кезінде, бұрынғы лагерьлер мен лагерь зираттарында прокуратура органдарымен және жергілікті билік органдарымен бірлесіп жасалған қорытындылар негізінде ескерткіш белгілер орнатылуы қажет деп есептейміз.

Қазақстан бойынша көптеген жерлеу орындары, мемориалдарды қоспағанда, әлі күнге дейін арнайы мәртебеге ие емес, көбі белгіленбеген, заң тұрғысынан мемлекет қорғауына өткізілмеген. Бүгінгі таңда саяси қуғын-сүргін құрбандарына облыс орталықтарында, үлкен қалаларда ескерткіштер, немесе ескерткіш стеллалар, тақталар орнатылған. Олар елдің жоғары басшылығының тапсырмаларының арқасында, көп жағдайда қоғамдық ұйымдардың, жеке тұлғалардың, мәдениет және білім беру мекемелерінің баста-масымен және қаражатына, жергілікті билік органдарының белсенді қатысуымен, жалпы мемлекеттік органдардың мақұлдауымен атқарылған.

Тәуелсіз Қазақстанда тарихи жадының жаңа парадигмасы, патриотизмнің ішкі қалыптасуына ықпал ететін факторлар ескерілуі тиіс, ол еліміздің әрбір азаматы санасының өзегіне ел азаматтарының Отанына деген сүйіспеншілік құндылықтары қалыптастыруда еліміздің тәуелсіздігі үшін құрбан болған Алаш алыптары мен қуғын-сүргінге ұшыраған халық Қахармандары болу керек.

Зерттеу әдістемесі. Мақалада әртүрлі әмбебап әдістемелер қолданылған. Олар тарихта, философияда, саясаттануда және әлеуметтануда қолданылатын әдістер және басқа да салыстырмалы жеке ғылыми әдістер. Мысалы, тарихшылық, талдау, синтез, салыстыру, индукция және дедукция, бақылау. Сондай-ақ, өңірлерден алынған деректер, мәліметтер базасы, дереккөздер, мұрағат құжаттары, қазіргі саяси және әлеуметтік зерттеулер болды.

Талқылау. Саяси қуғын-сүргіннен жазықсыз зардап шеккендердің есімдерін қалпына келтіру ісіндегі мемлекет пен қоғамның алғашқы бірлескен "жобаларының" бірі, 1991 жылы "саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы" Заңның шығуы болды. Ақтау туралы заң қабылданғаннан кейін Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жұмыстары қарқын алды. 1990 жылдардан бастап осы уақытқа дейін мемлекеттік органдар қоғамдық бірлесіп, бірнеше бағытта жұмыстар жүргізілуде. Соның ішінде саяси қуғын-сүргін құрбандарына ескерткіштер мен ескерткіш белгілерді, мемориалдық кешендерді ашу маңызды бағыт болып табылады. Кеңес азаматтарының тарихи жадын сақтауға "бағыт" көрсеткен алғаш-қы қоғамдық ұйымдардың бірі 1980 жылдардың аяғында "Мемориал" тарихи-ағартушылық, құқық қорғау және қайырымдылық қоғамы болды. Бұл іс-шаралар мемориалдық кешендерді құрудан басталды; қуғын-сүргін құрбандарын еске алу, жас ұрпақпен тарихи-ағартушылық жұмыстар бойынша кең ауқымды кампаниялар жүргізумен жалғасты [3, б. 148].

Соңғы жылдары бұл жұмыстар белсенді түрде жүргізілуде. Үшінші жыл жұмыс істеп жатқан Мемлекеттік комиссияның ұсынысымен, құрылған ғылыми сарапшылар тобтарының арқасында, қуғын-сүргін бойынша 2 млн 400 мыңнан аса құпия құжаттар құпиясыздандырылды, қазіргі заңның аясында тек депотацияға түскен 311 000-нан аса құрбандар мен зардап шеккендер ақталды. Мәселен, жұмыс топтары мен өңірлік комиссия мүшелерінің қатысуымен 3 миллионнан астам құрбан болғандар мен жәбірленуші және бүгінгі таңда ақтауға жататын түрлі санаттағы қуғын-сүргіннен зардап шеккендер анықталды. Оның ішінде большевиктік-сталиндік билік тарапынан қуғын-сүргіннің бірнеше түріне ұшыраған, халық көтеріліс-теріне қатысқан 200 мың адам, 1 млн 643 650 арнайы қоныстанушы, 200 000 ақталмаған бай, жартылай байлар мен олардың отбасы мүшелері, шаруалар, 1 млн 130 000 адам, яғни Қазақстаннан кетуге мәжбүр болған босқындар мен олардың отбасы мүшелері, 175 000 63 адам халыққа қарсы зорлық-зомбылық науқандарының құрбаны, 11508 адам Қазақстандағы Карлаг лагерьлерінде болғандар, 1939-1945 жылдардағы 22 792 әскери тұтқын (тұтқынға түскендіктен қайта сотталғандар), 54 000 діни қызметкер-лердің өкілі және олардың отбасы мүшелерін атауға болады [6 б. 3]. Бірақ, бұл сандар әлі де толық емес, қуғын-сүргін құрбандарына қатысты жұмыстар, яғни қуғындалуға себеп болған нақты жағдайлар мен жазықсыз жазаланғандардың есімдерін анықтау жұмыстары жалғасуда. Мемлекеттік кеңесші – Мемлекеттік комиссия төрағасы Е.Т. Қариннің басшылығымен (жалпы

редакциясын басқарған), ҚР Мәдениет және спорт Министрлігі қолдауымен «XX ғ. 20-50 жж. саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша Мемлекеттік комиссия материалдары» сериясымен 31 жинақ жарияланды (екеуі – монография, 29-ы – құжаттар мен материалдар жинағы, оның 14-і өнімді болуына республикалық ғылыми-зерттеу топтары, ал 15-і өңірлік комиссиялар тарапынан әзірленді). Енді негізгі міндет жазықсыз зардап шеккендердің жақсы есімін қалпына келтіріп, батырларымыздың есімін мәңгілік сақтау мақсатын-да ескеркіштермен мен стеллалар, белгілер қою. Осы мәселерді зерттеуде соңғы жылдары көптеген ғылыми еңбектер жариялағанын атап кету керек. Мысалы, РФ, Нижни-Тагил университетінің профессоры т.ғ.к. Е.Г. Путилованың, «Увековечение памяти жертв политических репрессий в России как одно из направлений деятельности общества Мемориал по сохранению исторической памяти», Фило-софия ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің философия кафедрасының профессоры К.А. Медеуованың және У.М Сандыбаеваның «Қазақстанның қасиетті географиясы: мемлекеттің коммеморативті саясаты және қоғамдық орындардағы жергілікті тәжірибе» атты мақаласын атап өтуге болады. Мақалада Қазақстанның солтүстік, орталық өңірлерден қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша комиссияларының материалдары жинақталып оларға талдау жасал-ған. Осы өңірлердің кеңестік тоталитарлық жүйе кезінде, солақай саясатының зардабын көп көрген деп айтуға болады. Әсіресе Ақмола, Қарағанды, Солтүстік Қазақстан, Павлодар облыстарында репрессиялар әсіресе бүгінде мемлекет құрушы ұлт болып отырған қазақ халқының ұлттық болмысына өзінің аса зардапты зиянын тигізді. Сталиндік тоталитаризм тұсында репрессия қазақ зиялыларының бір емес, бірнеше буынын бірдей отап кетті. Аталмыш алапаттың бір үлкен ескеркіштері Ақмола облысында ГУЛАГ-тың Алжир және Қарағанды өңіріндегі Карлаг сияқты ірі лагерлері атап өтуге болады.

Нәтижесінде кеңестік саясатты қолдап, жәбірленген азаматтарға арналған ескеркіштер, стеллалар, тактайшалар молынан кездеседі, тіпті соңғы жылдары шетел болып табылатын Ауған соғысының қазақ-стандық ардагерлеріне де бар екенін айтқан жөн. Осыған орай осы өңірлерде саяси құрғы-сүргін құрбан-дары болған тұлғаларға жеткілікті дәрижеде көңіл бөлінбей отырғанын атап өту керек.

Есте сақтау тарихи құбылыс ретінде емес, әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылатын позиция қоғамдық сипатқа және сонымен бірге есте сақтаудың жеке, жергілікті мәдени тәжірибелеріне, олардың қалай жүзеге асатынына байланысты және бұқаралық ақпарат құралдарына танымал болуына назар аударамыз. Бұл есте сақтау практикасы ұғымын әрекет ретінде ғана емес, дискурс ретінде де қолдануға мүмкіндік береді [2. б. 10].

Зерттеу нәтижелері.

Есте сақтау ісіндегі маңызды бағыт саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткіштер мен ескерткіш белгілерді қою. Мысалы, 2000 жылдардың басында тарихи ескерткішті кешенді абаттандыру-ды жүзеге асыру бойынша көпжылдық бірлескен жұмыс аяқталды Онда саяси қуғын-сүргінге ұшырап, ату жазасына кесілген 21 мыңға жуық адам жерленген. Ресейдегі «Сахаров орталығының» мәліметтері бойынша Қазақстанда саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған 37 ескерткіш бар [4. б. 1].

Қазақстанның барлық облыс орталықтарында және бас қалаларында саяси қуғын-сүргін және ашар-шылық құрбандарына арналған мемориалдық ескерткіштер бар. Мемориалдардың бір бөлігі қаза тап-қандардың есімдері жазылған қабырғалар болып табылады, кейде саяси қуғын-сүргін құрбандарының тізімдері Ұлы Отан соғысында қаза тапқандардың тізімдерімен немесе XX ғасырдағы жергілікті қақты-ғыстарға қатысушылармен қатар жазылған.

Қазақстан сталиндік режимге «қолайсыз» болған көптеген халықтардың депортацияға түскен – поляктардың, шешендердің, ингуштардың, корейлердің, немістердің және басқа халықтардың өкілдерінің үйіне айналғаны тарихтан белгілі. Осыған орай, бірқатар шетелдік және ТМД елдерінің үкіметтері мен қоғамдық ұйымдары КСРО-да қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтарына естелік белгілер орнатты. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау және оларды мәңгілік есте қалдыру қазіргі қазақстандық қоғамда қолдау табуда. Қазақстан аумағында қуғын-сүргінге ұшырағандардың жаппай жерленген жерлерінде бірқатар шет елдердің және жергілікті билік органдары мен қоғамдық ұйымдар өз азаматтарына естелік белгілерді орнатты. Оның ішінде 2007 жылы ГУЛАГ құрбандарына ескерткіш ашылды. Қарағанды облысында, Долинка кентінде Саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткіш, Қарағандыдан 30 км қашық-тықта, сондай-ақ Карлагта қаза тапқан украиндарға арналған ескерткіш "Мамочкино зиратында. Осы облыстың Абай ауданы Спасск ауылының зиратында саяси қуғын-сүргін құрбандарына ескерткіш белгілер литвалықтарға, армяндарға, поляктарға, украиндарға, қарашай-балқарларға және басқада қаза болған ұлт өкілдеріне - ашылған [1. б. 228].

Тоталитарлық режимнің қылмыстарын айыптаудың символдық актісі ретінде Қазақстанның елорда-сы – Астанада саяси қуғын-сүргін құрбандарына жалпыұлттық ескерткіш орнату соның айғағы болды. Сондай-ақ Үштөбе қаласында Қазақстан корейлер қауымдастығының қазақ халқына алғыс

ескерткіш тасы тұрғызылды. Жалпы Астана қаласының жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізімінде 2020 жылғы 3 маусымдағы қаулысымен - 39 атау (32 - қала құрылысы және сәулет ескерткіштері, 7-археология ескерткіштері) бекітілген. Елорданың барлық қоғамдық көлік аялда-малары мен жарнамалық орындарында аясында Қазақстан тарихында еренді орны бар, Ұлы тұлғалардың нақыл сөздері бар. Оның ішінде күгін-сүргін жылдары құрбан болған қайраткерлеріміздің де шығарма-лары да көрсетілген.

Елордамызда Абай даңғылы мен Э.Сембинов көшесінің қиылысындағы «Қаламгерлер» саябағында Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлинге арналған, сонымен қатар Ілияс Жансүгіровтің 125 жылдығына арналған ескерткіш орналасқан. Аталған ескерткішті қаланың Мәдениет және спорт басқармасының есебінен қаржыландырылды. Ескерткіш 2019 жылы 15 желтоқсанда салтанатты түрде ашылды. Материал-дар: Қола және қызыл гранит. Үш классик жазушының шығармалары әрқашан халық арасында танымал болды. Олар қазақ халқының жеке басын, Отанды сүюді, салт-дәстүрді, ана тілін құрметтеу, патриотизм рухын дәріптеді, ата бабаларымыздың өмірін, өткен жылдардағы, революциялардағы, көтерілістердегі және басқа да тарихи оқиғалардың барлық қиындықтарын бейнеледі.

2021 жылы Елорда еліміздің көрнекті қайраткерлеріне, соның ішінде алашордашыларға, бірқатар ұлы тұлғаларға ескерткіштері ашылды

Елорда күніне орай Тәуелсіздіктің 30 жылдығы қарсаңында 2021 жылғы 4 шілде күні елордамызда Алаш қайраткерлері - Әлихан Бөкейхан, Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсынұлына арналған ескерткіш ашылды. Ескерткіштің ашылу салтанатына ҚР Президенті Қ.Тоқаев, мемлекеттік хатшы, үкімет мүше-лері, алаштанушы ғалымдар қатысты. Ескерткіш Абай даңғылының бойындағы «Қаламгерлер» аллеясында орналасқан [5 б. 10; 10 б.2].

Ақмола облысында саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алуға арналған 10 ескерткіш бар. Бұл Астраханка ауылында Ақмола лагерінің тұтқындары Отан сатқындарының әйелдерінің аллеясында (Алжир) орналасқан жері: Ақмол ауылында ескерткіш белгі орнатылған. Ақмола лагерінің тұтқындарына (Алжир) - православиелік және мұсылман әйелдеріне арналған ескерткіш белгілер. Сондай-ақ, Алжирдің армян тұтқындарының жаппай жерленген жерінде хачкар ескерткіші; АЛЖИР тұтқындарына арналған ескерткіш белгі-Мәсіхтің қайта тірілуінің мозаикалық белгісі бар православиелік крест; АЛЖИР тұтқын-дарына арналған ескерткіш белгі-Жаңа шейіттер мен конфессорлар ғибадатханасының жанындағы Ақмола Жаңа шейіттері, Астрахан ауданы Приишимка ауылында саяси қуғын-сүргін құрбандарына ескерткіш белгі орнатылды.

2021 жылғы 23 қарашада саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу мақсатында Ақмола облысы Зеренді ауданы Симферополь ауылындағы "Озерный" лагері, Баратай ауылының аумағындағы "Ключи" лагерінің жерленген жерлерінде ескерткіш тақтайшалар орнатылды. Сондай-ақ, алдағы уақытта Приречное ауылында № 14 НКВД 3 Бөлімше колониясының орналасқан жеріне ескерткіш орнату ісі айтылып, жергілікті билікке ұсынылуда. Казарма, медициналық пункт, жертөле, диірмен, диірмен түбінен плиткалы тастар Ақмола облысы Зеренді ауданы Үлғұлы ауылының ПМ ОЛП-3 Ақмола облыстық тарихи-өлкетану мұражайына берілді. Сондай-ақ, С. ПМ ОЛП-3 орнында саяси қуғын-сүргін құрбан-дарына ескерткіш орнату туралы ұсыныс енгізілуде. Ақмола облысы Зеренді ауданында зерттеу бары-сында Барактың іргетасы, пештің құрылымы, күзет мұнарасы мен әкімшілік ғимаратының қалдықтары табылды. Жұмыс тобының өкілдері Ақсу, Тонкерис, Бестөбе, Жолымбет, Даниловка елді мекендерінің аумағында арнайы лагерьлердің орналасқан жерлерін анықтады. Бұл лагерьлер "Каззолото" бірлестік жүйесінде болды. Сондай-ақ, ірі лагерьдің Солтүстік Қазақстан облысы Рузаев ауданы Чернозубовка ауылының маңында болғаны белгілі болды. Онда ұзақ мерзімге, 20-25 жылға сотталған тұтқындар ұсталды. Мұның бәрі Ақмола облысының аумағында және Қазақстанның шекаралас аудандарында барлық белгісіз объектілерді зерделеуге мүмкіндік беретін қосымша зерттеулер қажет екенін көрсетеді.

Осы бағытты зерттеген жұмыс тобы өңірдегі лагерьлерде тұтқындалған қазақстандықтарды ақтау жұмысын жетілдіру бойынша ұсыныстар білдірді: Ақмола облысының аумағында лагерьлердің орналасқан жерін белгілеу, лагерьлер картасын толықтыра отырып, туристік маршрут құру, «Ключи», "Улгили" лагері-нің маңынан табылған қабірлерге естелік ғимарат (obelisk, Стелла), Мемориалдық кешенді орнату [10. б 1].

Қостанай облысының жақсы ерекшелігі барлығы 12 ескерткіш (саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған) облыс орталығында және барлық аудандарда орнатылған. 2003 жылы Қостанай қаласында ашылған ескерткіш Жеңіс саябағында орналасқан. Сонымен қатар, 2004 жыл Қарабалық ауданының орталығы Қарабалық кентінде Жастар саябағында орналасқан Монумент. Монумент келесі композиция-лардан тұрады: қорған, стела, аллея. Монумент қорғанының ұзындығы - 25 метр.

Наурызым ауданында 2007 жылы Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу монументі аудан орталығы Қараменді ауылының Тәуелсіздік саябағында орнатылған. Бейбітшілік пен еркіндікті бейнелейтін ақ көгершіндер орналасқан темір шыбықтары бар жеке гаупвахтаны білдіреді. Қызыл кірпіштен жасалған ескерткіш қара керамикалық плитаның тұғырында тұр. Оның үстінде «Саяси қуғын-сүргін құрбандарына ескерткіш» деген жазуы бар қара мәрмәр тақта бар. Сонда-ақ, осы ауданның, Шолақсай ауылындағы 2010 жыл ескерткіштің негізі сары кірпіштен қаланған. Онда саяси қуғын-сүргін құрбандарының тегі жазылған стенд орнатылған металл шыбықтар бар. Ескерткіштің биіктігі – 5 метр. Жітіқара ауданы бойынша, ескерткіш 2008 жылы ашылған. Жітіқара қаласының Жеңіс саябағында орналасқан. Саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткіште тордағы адамның бостандыққа қол созып отырғаны, бостандықты аңсаған адамның басында екі ұшып тұрған көгершіндер бейнеленген. Ескерткіштің өзі биіктігі 2 метр биік тұғырға орнатылған және төменгі жағында гүл қоюға арналған тіреуіш бар. Биіктігі 3,47 метр, ені 1,30 метр. Тұғыр толығымен декоративтік плиталармен қапталған, беткі жағында ХХ ғасырының жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткіш «Ақталған есімдер» деген жазуы бар естелік тақтайша орнатылған.

Әуликөл ауданындағы ескерткіш 2011 жылы аудан орталығы Әуликөл селосындағы орталық саябақта орналасқан. Биіктігі шамамен 1,5 м болатын бетоннан жасалған, қара бояумен боялған аркадан тұрады, Арка ішінде жоғарғы бөлігінде металдан жасалған шаңырақ бейнесі орнатылған. Арка алдында бетоннан жасалған, күміс, қара бояумен боялған тастар түрінде мүсіндік композиция жасалды. Тастарға темір арматурадан жасалған тор, сондай-ақ құрылыс құралдары: балға, кирка орнатылған. Оның бет жағында «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу» деген жазуы бар қара гранит тақтайша орнатылған.

Сарыкөл ауданы бойынша 2011 жыл Сарыкөл ауданының орталығы Сарыкөл кентінде православие шіркеуінің аумағында орнатылған. Қызыл кірпіштен салынған. Ескерткіштің ұзындығы 210 см, биіктігі 210 см. мәрмәр тақта-биіктігі 65 см, ұзындығы 124 см.

Аманкелді ауданының орталығы Аманкелді селосында «Шұғыла» балалар мен жасөспірімдер орталығының алаңында 2013 жыл орнатылған.

Меңдіқара ауданының орталығы Боровское ауылында Жеңіс саябағында саяси қуғын-сүргін құрбан-дарына арналған естелік тақта 2015 жылы қойылған. Тақтада «ХХ-ғасырдың 1930-1950 жылдардағы Саяси қуғын-сүргін құрбандарына. Кінәсіз құрбан болғандарға мәңгі естелік» деген жазу жазылған.

Федоров ауданында 2017 жыл ескерткіш аудан орталығы Федоровка ауылындағы «Тәуелсіздік» саябағында орнатылған. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу тұғыры-қызыл және қара гранитпен қапталған бетоннан жасалған трапеция. Қара тақталарда «Саяси қуғын-сүргін құрбандарына» деген жазу бар. Құрылымның биіктігі 4 метр, әйнектер арасында металдан жасалған «Жер шары» сәндік элементі орналасқан.

Б.Майлин ауданы бойынша ескерткіш 2020 жыл аудан орталығы Әйет ауылының Жастар саябағында орнатылған. Қара түсті мәрмәр тасқа «Саяси қуғын-сүргін құрбандарына. 1930-1950 жж.» деген сөз қашалып жазылған.

Ахмет Байтұрсынов ескерткіші орналасқан жері: Қостанай облысы, Қостанай қаласы. Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткіш Жеңіс паркі орналасқан [10. б. 3].

Қостанай облысы көптеген тарихи орындармен белгілі және қазақ халқының қайраткерлерінің туып өскен өлкесі болып табылады. Алайда, Қостанай облысы бойынша 1920-1930 жылдары болған Батпаққора, Торғай, Наурызым халық көрілістері болған жерлерге ескерткіш белгілер орнатылмаған.

Павлодар облысында: еске алу қабырғасы және саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткіш Павлодар қаласы, облыстық әкімшілікке қарама-қарсы скверде орнатылды. Голодомор құрбандарына арналған ескерткіш ескі мұсылман зираты, аштықтан қаза тапқандарды жаппай жерлеу орны, орналасқан жері: Павлодар қаласы. Саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған ескерткіш, "Шахтер" паркі, Екібастұз қаласында. Сондай-ақ облыстың қуғын-сүргін құрбандарын ақтау бойынша комиссиясының белсенді жұмысының арқасында аумақта қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын жаппай атылу, жерлеу бойынша 50-ден астам жаңа орындары белгілі болып отыр [10. б. 1].

Солтүстік Қазақстан облысы Саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналып 1930 жылдары ПХК (НКВД) ғимараты орналасқан қала орталығындағы скверде ескерткіш орнатылды. 2011 жылы Солтүстік Қазақ-стан облысының "Естелік" қоғамдық қоры саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу қабырғасын салуға бастамашы болды. Жұртшылыққа, азаматтарға, кәсіпорындар мен ұйымдардың басшыларына көптеген өтініштердің көмегімен кәсіпкерлер құрылысқа қажетті қаражат жинай алды. Мыңдаған адам Естелік қабырғасын тұрғызуға қатысты. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алудың 75 жылдығына орай азаматтардың жиналған демеушілік және ерікті қаражатына ортақ күш-жігермен еске алу

қабырғасы салынды. Еске алу қабырғасында жазықсыз саяси қуғын-сүргінге ұшыраған 7 мыңнан астам азаматтардың есімдері жазылған. Олардың қатарында Қазақ мәдениетінің, ғылымының және ағартушылығының көрнекті өкілдері – Мағжан Жұмабаев, Үкілі Ыбырай, Смағұл Сәдуақасов, Нығмет Сарғабеков, Қайсар Таштитов, Ғаббас Тоғжанов, Жұмағали Тілеулин бар [9. б. 4].

Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарының есімдерін қалпына келтіру өте ауыр және ұзақ мерзімді жұмыс. Көптеген "халық жаулары" туралы мұрағаттық материалдар мен жерлеу орындары туралы ақпарат жоқ. Өйткені, олар сотсыз және тергеусіз атылды. Тізімдерді нақтылау және мәңгілік есте қалдыру үшін орнатылған ескерткіш қабырғасына жаңа атаулар енгізу бойынша жұмыс бүгінгі күнге дейін жалғасуда.

1918 жылы шілдеде Аққұс болысында Альти қажының үйінде мыңдаған халық қатысқан мәжіліс – Солтүстік Қазақстан тұрғындарының құрылтайы өткен. Онда "Алаш" көшбасшыларының бірі Міржақып Дулатов ағымдағы мәселелер туралы баяндама жасады. Жиналыс жұмысына Орынбордан келген ондаған қайраткерлер, сондай-ақ партияның өңірлік филиалдарының басшылары Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Құсемісов, Ербосай Мұқышев, Айдархан Тұрлыбаев және басқалар қатысты. Мұнда Қызылжар, Ақмола, Омбы және басқа өңірлердің өкілдері "Алаш" партиясының ұлттық мемлекеттілікті жандандыруға, бос-тандық пен егемендіктің өркеніетті жолымен қол жеткізуге бағытталған идеялары мен бағдарламаларын қолдауға өз еріктерін білдірді. Мыңдаған халықтық жиналыстың тарихи орны Қазақстанның жалпы-ұлттық маңызы бар киелі нысандар тізіміне енгізілген. СҚО Жамбыл ауданында 2022 жылы "Алаш" прогрессивті идеяларын мәңгілік есте қалдыруға арналған мемориалдық кешені ашылуы тиіс [9. б. 5].

Қазақстандағы азамат соғысы, Колчак, Дутов, Анненков әскерлері жеңілгеннен кейін, республиканың көптеген аймақтарында қалаларда, ауылдарда тұрақты түрде жергілікті халық наразылықтары мен көтерілістері болған. Ғалымдардың сенімді мәліметтері бойынша осы саяси көтерілістерге саны кем дегенде 200-ден, бірнеше ондаған мың адам қатысқан. Бұрынғы архив деректеріне сәйкес 50 ден астам халық наразылықтары мен көтерілістері болған. [6. б. 5]

Мемлекеттік комиссияның ғылыми-зерттеу топтарының белсенді жұмыстарының арқасында құпиясыздандырылған мұрағаттар құжаттары бойынша алғаш рет мемлекеттік комиссияның ғалымдары мен сарапшыларының мәліметтеріне сәйкес, 1920-30 жылдары Қазақстандағы Кеңес өкіметінің саясатына қарсы 566 халықтық көтеріліс пен наразылық болған. Зерттеушілердің мәліметтері бойынша кішігірім саяси көтерілістер мен наразылықтар әлдеқайда көп болған. Оларға барлық дерлік ауыл және ауыл тұрғындары, саудагерлер, жұмысшылар, қызметкерлер және басқада қоғамның белсенділері қатысқан [8. б. 4].

Кеңес одағында кезінде Қазақстанда барлық аудан орталықтарында, облыстық маңызы бар қалаларда азамат соғысы кезінде қаза болған Қызыл әскерлерге және ұжымдастыру, Кеңес өкіметін орнату үшін күрескендерге ескерткіштер,obeliskтер, белгілер орнатылды.

Егеменді елімізде, халқымыздың біргеілігін күшейту үшін Қазақстан тәуелсіздігі үшін құрбан болған азаматтардың ерліктеріне тарихи баға беру қазіргі ұрпақтың маңызды міндеті. Алайда, өңірлерде халық көтерілістері мен наразылықтарына, мәжбүрлі босқындарға, күштеп ұжымдастыру, дайындық және басқа да саяси науқандардың ақталған құрбандарына, Қазақстанның тәуелсіздігі үшін күресушілер және қуғын-сүргін құрбандарына айналған дәстүрлі діни қызметкерлерге арналған естелік белгілер іс жүзінде жоқтың қасы. Мысалы Солтүстік Қазақстан, Ақмола, Павлодар облыстарының аудан орталықтарында және халық көтерілістері құрбан болған жерлер туралы белгілер, ескерткіштер әр түрлі себептермен салынбаған.

Өкінішке орай, кейбір субъектілерде саяси қуғын-сүргін құрбандарына арнап ескерткіштер тұрғызу туралы бұрын қабылданған шешімдер қаражаттың болмауына байланысты жүзеге асырылмады. Ал кейбір, жекелеген өңірлерде (облыстарда) жергілікті билік, шаруашылық жүргізуші субъектілер мен кәсіпкерлердің саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу объектілерін салу әрекеттеріне немқұрайлы қарауда.

Осыған орай, мысалы қазіргі тәуелсіздік жылдардағы тәжірибе ретінде Абай облысы Абралы ауданының бұрынғы шағын аудан орталығы - Семей ядролық полигонының аумағына ең жақын елді мекен болып табылатын Қайнар ауылындағы Мәдениет үйі ғимаратының алдындағы қоғамдық кеңістікті жаңартуды айтуға болады. Онда қоршалған периметр бойында Абралы ауданынан шыққан белгілі мемлекет және қоғам қайраткерлерінің бюсттері, содан кейін Ұлы Отан соғысына қатысқан ауданның барлық тұрғындарына арналған қалпына келтірілген монумент, содан кейін ұжымдық жадтың мүлдем жаңа түрі — "Абралы көтерілісіне Қатысушыларға" арналған монумент дәйекті түрде орналастырылған.

Жоғарыда келтірілген жағдайлар жалпы шығу тегі (Ру жадысы), бір аумақта тұру (орын жадысы) идеялары Туыстық, Туыстық топографиялар эмпатия негізін құрайды, олар мемлекет жүргізетін ұлттаралық, мәдени саясаты шеңберінде де, әр түрлі жад актерлері де қалыптастырады, оларға бауырлық, аумақ-тық немесе кәсіби бірігетін адамдар қауымдастығын жатқызуға болады. Қазіргі Қазақстанның мемориал-дық ландшафтының бұл алуан түрлілігі көркем сөздердің негізінен әлі де Кеңестік болып қала бере-тіндігімен, алайда кеңестік және жаңа ескерткіштер мен монументтердің орындалуы бойынша классика-лық көршілестік Қазақстандағы заманауи монументалистиканың гибриді стилін қалыптастыруда деп айтуға негіз бар [2. б. 3].

Қорытынды.

Жалпы, әлемдік деңгейде дамыған, тәуелсіздік алғаннан кейін барлық дерлік мемлекеттер өз халқының бостандығы үшін күресушілер туралы Мемлекеттік актілерді бірінші кезектегі мемлекеттік шаралар қатарында және оларды мәңгілікке қалдыру және сакрализациялау мақсатында құжаттар қабылдайды.

Өкінішке орай, Тәуелсіздік жылдарында да біз қаһармандарымыздың отансүйгіштігі мен батылдығын өз деңгейінде бағалайтын, олардың ерліктерін ұлттық қазына және мемлекеттік құндылық деп танытын және басқа мемлекеттердегідей өз халқымыз бен Отанымызға қызмет етудің үлгісі ретінде көрсететін арнайы мемлекеттік бағдарлама қабылдаған жоқпыз.

Тәуелсіздік алғаннан кейін қоғамның барлық топтарының өкілдері, ұрпақтары жаппай қуғын-сүргін жылдарында жазықсыз құрбан болған қаһармандарымызды мәңгілік есте қалдыру үшін ескерткіш белгілер, мемориалдық тақталар мен ескерткіштер орнатуды қолдайды. Қазақстан Республикасы Президенті Жарлығының (жоғарыда келтірілген) басты мақсаттарының бірі - тарихи әділеттілікті қалпына келтіру және саяси қуғын-сүргін құрбандарының ізгі есімдерін халық жадында мәңгі қалдыру.

Сондықтан Президент Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев құрған саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық оңалту жөніндегі мемлекеттік комиссияның міндеттері аясында жаңа нормативтік-құқықтық акті-лерде нақты құқықтық нормалар белгіленіп, құқықтық, жекелеген азаматтар үшін - саяси актаудың нақты құқықтық жолдары мен тетіктері бекітілуі тиіс.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның жұмысы шеңберінде жобалық офис соңғы жылдары орнатылған ескерткіштер мен ескерткіш белгілерге түгендеу жүргізу және еліміздің өңірлерінде тарихымыздың және қайғылы беттерін қамтитын жаңа ескерткіштер, стелалар, мұражайлар, белгілер орнату бойынша жоспарланған шаралар туралы жұмысты ұйымдастыру мәселелерін көтеруде.

Қойылған белгілер мен ескерткіштер, мемориалдар мен стеллелер көбіне кеңес заманында жоспарла-нып, басқа ұлт өкілдері тарапынан іске асырылған. Қазақстан халқы үшін, өз құқығы үшін 1920-1930 жылдарда күрескендердің көбіне ескерткіш те, белгі де орнатылмаған. Қазақстан бойынша Абралы, Қазалы, Созақ көтерілістеріне қана ескерткіштер мен белгілер орнатылған.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын құқықтық ақтау, оларды халық жадында мәңгілікке қалдыру өте өзекті. Алайда, ҚР заңнамасында елді мекендердің, көшелердің, алаңдардың және т.б. атауларында жаппай қуғын-сүргінге және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына қарсы басқа да ауыр қылмыстарға жауапты адамдарды еске алуға тыйым салатын бап жоқ. Кеңес заманында мемлекеттік террордың ұйымдастырушылары мен белсенді қатысушыларының атымен аталған көптеген көшелер, елді мекендер, ұйымдар өзгертіліп, тарихи маңызы бар ұлттық атаулар оларға қайтарылды. Бірақ бұл үлкен жұмыстың басы деп есептеуге болады, себебі еліміздің барлық өңірлерінде халық көтерілістерінің естелік орындарын, жазықсыз адамдарды ату орындарын анықтап, саясаттандырмай демеушілермен және ұрпақ-тарымен бірге ескерткіштер, ескерткіш тақталар, стеллалар және т.б. орнатуды ұйымдастыратын уақыт келді. Сонымен қатар осы мәселені толықтай кешенді түрде шешу үшін мемлекеттік бағдарламаны дайындап бекіту және Қазақстандағы барлық ескерткіштер мен стеллаларды, тақталарды мемлекеттік тір-кеуден өткізу қажет. Жазықсыз адамдарды атылған орындарын халық жадында сақтап қалу мақсатында Мемлекеттік бағдарламаны бекітіп және қатаң мемлекеттік стандарттарды қадағалу керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Елеуханова С.В., *Положение репрессированных в Казахстане Реабилитация и Память Отношение к жертвам советских политических репрессий в странах бывшего СССР, Издательская программа Международного общества «Мемориал» Москва 2016 С. 480., с., 228-229*

2. Медеуова К. *«Затянувшаяся «советскость» и трансформации коллективной памяти: советские и постсоветские мемориальные комплексы в Казахстане». Электронный ресурс:*

https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/161_nlo_1_2020/article/21982/.
Дата обращения 10.03.2023 г.

3. Путилова, Е.Г. Увековечение памяти жертв политических репрессий в России как одно из направлений деятельности общества «МЕМОРИАЛ» по сохранению исторической памяти. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2012. № 11 (25): в 2-х ч. Ч. I. С. 148-152. Электронный ресурс: elenastumbris@yandex.ru www.gramota.net/materials/3/2012/11-1/32.html. Дата обращения: 07.03.2023 г.

4. Памятники жертвам политических репрессии на территории бывшего СССР. Список памятников и памятных знаков. База данных. Электронный ресурс: https://www.sakharov-center.ru/asfcd/pam/?t=list&c=Kazakhstan&id_c=81 Дата обращения: 24.02.2023 г.

5. Памятники истории и культуры местного значения города Астаны Электронный адрес: <https://www.wikiwand.com/ru>. Дата обращения 15.12.2022 г.

6. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). том 4, Народные восстания и протесты в Казахстане в 1920-1930-х гг. Сборник документов и материалов. Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – с.568., С. 3, 5).

7. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 12: Государственное преследование и политические репрессии участников национально-освободительного движения «Алаш». Сборник документов и материалов под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – 332 с, С. 3).

8. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 11: Борцы за национальную свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана. Сборник документов и материалов. Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – 568 с, С 4.

9. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 15: Северный Казахстан и Алаш. Сборник документов и материалов. Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – 378 б., Б 4, 5)

10. Шериязданова Б.Р. Полевые материалы 2022-2023 ж.ж. 2023 г. 27.08.2022 вход №01-04/213 Костаной; Акмола 28.04.2023 вход №01-04/92; СКО 28.04.2023 вход № 01-04/92; Павлодар 28.04.2023 вход № 01-04/92; Астана 28.04.2023 вход № 01-04/92.

References:

1. Eleukhanova S.V., *The situation of the repressed in Kazakhstan Rehabilitation and Memory Attitude to the victims of Soviet political repression in the former USSR countries*, Publishing program of the International Society "Memorial" Moscow 2016 p. 480. pp. 228-229.

2. Medeuova K. "Prolonged "Sovietism" and transformations of collective memory: Soviet and post-Soviet memorial complexes in Kazakhstan". Electronic resource:

https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/161_nlo_1_2020/article/21982/.

3. Putilova, E.G. Perpetuation of the memory of victims of political repression in Russia as one of the activities of the MEMORIAL Society for the preservation of historical memory Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art history. *Questions of theory and practice* Тамбов: Diploma, 2012. No. 11 (25): in 2ch. I. C. 148-152. Electronic resource: elenastumbris@yandex.ru www.gramota.net/materials/3/2012/11-1/32.html

4. Monuments to victims of political repression on the territory of the former USSR. List of monuments and memorials. Database. Electronic resource:

https://www.sakharov-center.ru/asfcd/pam/?t=list&c=Kazakhstan&id_c=81

5. Historical and cultural monuments of local significance of Astana city E-mail address: <https://www.wikiwand.com/ru>

6. Material Apostille commissions on rehabilitation of victims of political repression (20-50 years old. XX century). Volume 4, Vol. Collection of documents and materials. Under general. red. Well.T. Karina. - Astana, 2022. - S.568., S. 3, 5).

7. Materials of the State Commission for the Complete rehabilitation of victims of Political Repression (20-50 years of the twentieth century). Vol. 12: State persecution and political repression of participants of the national liberation movement "Alash". Collection of documents and materials under the general editorship of E.T. Karin. – Astana, 2022. – 332 p., p. 3).

8. Materials of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression (20-50 years of the twentieth century). Vol. 11: Fighters for national freedom, independence and territorial integrity of Kazakhstan. Collection of documents and materials. Under the general editorship of E.T. Karina. – Astana, 2022. – 568 s, From 4.

9. Material Apostille commissions on rehabilitation of victims of political repression (20-50 years old. XX century). T. 15: Severn Urga Kazakhstan and Alash. Collection of documents and materials. Under general. red. Well.T. Karina. - Astana, 2022. - 378 B. B 4.5)

10. Shariydanova B.R. Fieldexample material 2022-2023 G.G. 2023 27.08.2022 login apostille 01-04 / 213 Kostanoi; Akmola 28.04.2023 login apostille 01-04/92; SKO 28.04.2023 login apostille 01-04/92; Pavlodar 28.04.2023 login apostille 01-04/92; Astana 28.04.2023 login apostille 01-04.2023 login.01-04/92.